

Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj*

Cilj je ovoga rada kroz analizu djela istaknutih statističara i pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća (Petra Matkovića, Milovana Zoričića i Frana Vrbanića) pokazati kako su se procesi modernizacije i izgradnje nacionalne države i identifikacije ispreplitali i manifestirali u specifičnom razvoju lokalnog statističkog znanja i praksi. U prvom dijelu rada ocrta se institucionalni razvoj statistike u Habsburškoj Monarhiji tijekom 19. stoljeća u okviru neoapsolutističkih politika te kasnijih ekonomskih i političkih borbi i koncepcija. Središnji dio rada prikazuje međuovisnost razvoja statistike u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća i procesa modernizacije te kapitalističke transformacije, kao i različitih nacionalnih politika i ideologija dominantnih u to vrijeme. U zaključku se naglašavaju ambivalentnosti u razvoju statistike na europskoj periferiji tijekom 19. stoljeća predstavljene ovdje kroz slučaj Civilne Hrvatske i Slavonije.

Ključne riječi: statistika, modernizacija, nacionalna politika, izgradnja nacije, governmentalnost, periferija

Uvod: statistika, modernizacija i nacionalna država

Temeljna je pretpostavka ovoga rada da procesi modernizacije, izgradnje nacionalne države i korelativnih nacionalnih identiteta te razvoja statistike čine strukturnu cjelinu. Intencija je pak rada kroz analizu institucionalnog i intelektualnog razvoja statistike na području Banske Hrvatske pokazati na koje su se načine ti procesi ispreplitali i zrcalili u djelima statističkih autora te koje su karakteristične ambivalentnosti iskazivali. Odjeljivanje tematike na splet modernizacije i razvoja statistike s jedne strane i splet formuliranja nacionalnih politika i razvoja statistike s druge korisno je samo u heurističke svrhe, kako bi uloga statistike u spomenutim procesima bila jasnije izražena.

* Rad je nastao u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost *Tranzicija hrvatskih elita iz Habsburške Monarhije u jugoslavensku državu* (br. 5974), voditeljice prof. dr. Iskre Iveljić.

Lokalni prostorni i vremenski okvir rada obuhvaća Civilnu Hrvatsku i Slavoniju i pridružene joj prostore u periodu otprilike između 1850. i 1890. godine. Izbor ovog perioda opravdan je iz gledišta razvoja statistike: on nam omogućava praćenje lokalnog institucionalnog i intelektualnog razvoja statistike od samih začetaka (60-ih godina) pa sve do razdoblja kada je ona razvijena do te mjere da je bila sposobna izvesti opširan zahvat popisa stanovništva koji se smatrao metodološki besprijekornim (1890.), ali također i razdoblje nepostojanja lokalne statistike (neoapsolutizam). Strukturna pozicioniranost razmatranih procesa na periferiji omogućuje nam da cijelu tematiku sagledamo iz jednog rakursa koji nije moguć iz perspektive centra. Ona nam prije svega omogućuje da vidimo na koje su načine oblici znanja i mehanizmi moći koji su izvirali iz centra bili prihvaćeni, modificirani i upotrebljeni u drugačije svrhe od strane periferije.

Institucionalna historija statistike ima za zadaću prikazati kompleksan odnos centra i periferije te njegovu povezanost s modernizacijskim procesima i procesima formiranja (ideologije) nacionalne države s obzirom na razvoj statističke infrastrukture i birokracije. Ovdje će u središtu biti borbe oko osnivanja lokalnog statističkog ureda, njegov odnos spram ureda centra te problematika provođenja statističkih izvida, prije svega popisa stanovništva. Sve to morat će se komparativno postaviti u odnos s razvojem u centru, posebice u bečkom središtu te Ugarskoj.

U intelektualnohistorijskom smislu bit će potrebno prikazati načine na koje se ranije iznesena problematika odražavala u djelima i općenitoj djelatnosti hrvatskih statističkih autora (Petar Matković, Milovan Zoričić, Fran Vrbanić). To pretpostavlja pronalaženje modernizacijskih impulsa sadržanih u njihovim tekstovima, kao i identifikiranje prisutnih elemenata nacionalne politike. Sve to mora biti smješteno u političko-ideološki kontekst, odnosno u kontekst širih društvenih kretanja.

Razvoj statistike u Banskoj Hrvatskoj u uskoj je svezi s općim političkim i društvenim kretanjima u Habsburškoj Monarhiji. On općenito odražava dinamiku odnosa politike centra i politike periferije. Sagledavati razvoj statistike iz perspektive pukog širenja „mreže“ institucija i znanja znači zapravo prihvatiti sam diskurs koji je u temelju procesa koji se promatra. To znači prihvatiti konceptualnu vezu između statistike, progressa i civiliziranosti koju taj diskurs nameće. Jednako je kada se taj proces razumijeva kroz diskontinuitet predmoderniteta i moderniteta. To ne znači, s druge strane, da treba negirati postojanje modernizacijskih procesa i ulogu statistike u njima. Međutim, modernizacijske procese treba historijski zahvatiti i pojmiti ne kroz njihove vlastite ideologeme, već upravo kroz ono što su ti ideologemi htjeli prikriti i o čemu su šutjeli. Konkretno u našem slučaju, to znači razvoj statistike sagledati kao produkt političke borbe i političkih kompromisa, kao rezultat i funkcionalni dio širih društvenih transformacija i promjena u proizvodnim odnosima te kao znanje koje se nalazi u središtu previranja između centra i periferije u okviru dinamike odnosa moći čije je značenje uvijek i više nego ambivalentno.

Ocrtati splet razvoja statistike i nacionalnih politika znači sagledati na koji je način statistika sudjelovala u formuliranju i provođenju raznih nacionalnih politika i nacionalno-integracijskih ideologija. U ovom ćemo se radu ograničiti na prikaz načina na koje su razni nacionalno-ideološki konstrukti bili prisutni u statističkim djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj te kako je statistika korištena u svrhe ostvarivanja ciljeva različitih nacionalnih politika i političkih ambicija nacionalnih elita. Jednako kao i u slučaju spleta razvoja statistike i procesa modernizacije, i ovaj će splet pokazivati svoje ambivalentnosti. Prije svega, te se ambivalentnosti odnose na činjenicu da jedan oblik znanja može kao oruđe jednako dobro služiti i imperijalnoj politici centra moći i perifernim (kontra)politikama. Upravo se to posebno jasno očituje u razvoju statistike u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Institucionalni razvoj statistike u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovice 19. stoljeća

Politička historija najčešće je prezentirala sliku o rastućoj razgradnji Habsburške Monarhije na temelju nacionalnog principa kroz 19. stoljeće. S druge strane, međutim, ekonomska je historija pokazala kako cijelo 19. stoljeće u Habsburškoj Monarhiji, počevši još od terezijanskog doba, obilježava sve veća integracija i međuovisnost njezinih teritorija.¹ Žarište je tog procesa locirano u društvenim transformacijama krajem 18. stoljeća u njezinim zapadnim dijelovima. Kroz tržišnu integraciju i infrastrukturnu izgradnju te se transformacije šire na sve pokrajine Monarhije. Zbog toga je takav proces bitno obilježen asimetrijom moći; njegov je tijek uvelike određivao centar. Međutim, ekonomska integracija značila je i ekonomsku međuovisnost. Na taj je način ona i za elite periferije otvarala prostor manevriranja u kojem su mogle ostvarivati svoje interese i utjecati na daljnji politički i društveni razvoj zemlje.

U taj se model uklapa i razvoj statistike. Njegovo je žarište također u zemljama centra Habsburške Monarhije te se on postepeno širi kroz sve njezine teritorije. U tom smislu, on također izražava asimetrične odnose moći. Statističko je znanje instrument u rukama centralizirajuće politike „odozgo“. Međutim, njegovo osmotskičko prodiranje u druge prostore Monarhije ne obilježava samo uspjeh centralizirajuće politike. Ta integracija ujedno znači da periferne elite dobivaju još jedan predmet borbe čije potencijalno preuzimanje predstavlja otvaranje novog polja političkih mogućnosti.

Za razvoj statistike u Monarhiji razdoblje neoapsolutizma označava početnu točku one osmoze statističkog znanja i infrastrukture koja se odvijala u kontekstu šire integracije i pokušaja društvene i političke transformacije Monarhije.

1 Max-Stephan Schulze, Nikolaus Wolf, „Economic nationalism and economic integration: the Austro-Hungarian Empire in the late nineteenth century“, *The Economic History Review*, vol. 65 (2012), no. 2, 2.

Funkcija je statistike u okviru takve politike bila dvojaka. Prije svega, ona je bila nužna kao podloga na temelju koje su se mogli oblikovati reformski zahvati. Razgradnja staleškog društva, posebice u ugarskim zemljama, i izgradnja modernih institucija zahtijevala je poznavanje stanja u cijeloj Monarhiji. Drugo, a nužno povezano s prvim, ona je imala izraženu ulogu u politici stvaranja jedinstvene državne cjeline (*Gesamtstaat*). Te su njene funkcije određivale i smjer razvoja statistike u razdoblju neoapsolutizma. On se najbolje ogleda u operacijama popisa stanovništva.

U razdoblju neoapsolutizma provedena su dva popisa stanovništva: 1851. i 1857. godine. Međutim, i prije toga postojale su razne statističke mjere i operacije koje su imale ulogu u omogućavanju neoapsolutističkih zahvata. U prosincu 1849. godine član odbora za uređenje sudstva Metel Ožegović procjenjuje broj stanovnika Hrvatske i Slavonije temeljem literature i nagađanjem radi uređenja sudskih kotareva, a 1850. godine Bansko vijeće dobiva od Ministarstva unutarnjih poslova direktivu da pošalje statistički pregled županija Hrvatske i Slavonije.² Osim toga, u razdoblju neoapsolutizma brojne institucije počele su producirati statističku građu i slati je po hijerarhijsko-centralističkom modelu u središnje urede.³ Te i brojne druge statističke radnje služile su kao temelj za administrativne, sudske, porezne i druge reforme. Te su reforme, pak, bile na neki način predujet za provođenje popisa stanovništva. Na taj način popis stanovništva nije temeljna statistička operacija u reformskom smislu, već kruna statističke djelatnosti koju te reforme tek moraju omogućiti. Uspješno proveden popis stanovništva znak je uspjeha ustrojstva administracije te on nadalje može služiti u svrhe „uprave i znanosti“.

Godine 1850. obavljen je popis u tzv. starokonskribiranim zemljama. Po principima tog popisa krenulo se i u popis stanovništva ostatka Monarhije. To jasno ukazuje na politiku neoapsolutizma koja je smjerala unifikaciji Monarhije na temelju društvenih transformacija u njenim zapadnim zemljama.

Popisivanje je započelo 1. veljače 1851. godine, a završeno je 13. kolovoza. Upravo je duljina trajanja popisnog postupka bila glavni uzrok njegova neuspjeha. Popisivanje su obavljali oficiri pod nadzorom vojne komisije i u suradnji s lokalnom upravom. Popisne jedinice bile su novoosnovane podžupanije. Časnici su sazivali lokalno stanovništvo i objašnjavali im cilj i korist popisa, a glava kuće iznosio je podatke za sve pripadnike svojeg kućanstva.⁴

Ovakav popisni postupak imao je bitne governmentalne funkcije. Uzimanje novoosnovanih podžupanija kao popisnih jedinica služilo je njihovom administrativnom utvrđenju i slabljenju županija kao uporišta staleških privilegija. Osim toga, prisutnost vojnih oficira i birokrata i njihova inicijativa pri popisnom postupku lokalnom je

2 Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1985, 28; Petar Korunić, „Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1857. godine“, *Historijski zbornik* god. LXIII (2010), br. 1., 64.

3 P. Korunić, *nav. dj.*, 61.

4 M. Gross, *nav. dj.*, 29.

stanovništvu predstavljala snagu državnog centra. Ona baš iz tog istog razloga možda nije mogla pomoći i samoj točnosti podataka. Međutim, popis iz 1851. godine jasno je dao do znanja da je centralna vlast itekako prisutna te sposobna za pothvate koji obuhvaćaju cjelinu Monarhije. Može se reći da znanstvena preciznost i nije bila glavni cilj ovog popisa, makar se tako javno proklamiralo. On je prije značio demonstraciju moći i sposobnosti neoapsolutističke birokracije u nastajanju te je njegov značaj u prvom redu eksperimentalan i performativan.

Središnja bečka statistička administracija dakako nije bila zadovoljna ishodom popisa. Međutim, Banska vlada ga je iskoristila kako bi od bečkog središta tražila konkretne reformske mjere i infrastrukturna ulaganja.⁵ Ovdje je vidno na koji način statistika može ujedno služiti kao sredstvo centralizirajuće politike, ali i kao oruđe periferije u borbi za svoje interese.

Razvoj neoapsolutističke politike i birokracije dobro se odražava i u popisu stanovništva 1857. godine. Za razliku od ranijeg popisa ovaj je postigao uspjeh i smatra se prvim modernim popisom stanovništva u Habsburškoj Monarhiji.⁶ U razdoblju između ova dva popisa uspio se, dakle, razviti birokratski aparat i administrativni sustav koji je bio sposoban izvesti ovu najsloženiju statističku operaciju.

Pripreme za popis započele su već 1853. godine. On je metodološki uključivao tzv. kritični trenutak koji je određen za 31. listopada 1857. godine. Posao popisivanja ovoga su puta vodili kotarevi kao administrativne jedinice niže od podžupanija. Kao takve, one su bile mnogo operativnije od većih administrativnih jedinica te u mnogo neposrednijem kontaktu s lokalnim stanovništvom, što je u ovom slučaju pridonijelo uspjehu popisa.

Neoapsolutizam je tako pokazivao svoje dvije strane. Možda je ispravna tvrdnja da je on na najvišoj državnoj razini bio samo naizgled sistematičan i organiziran, dok je s lanca puštao špekulantski kapital njemačke buržoazije bečkog centra.⁷ Međutim, razvoj statistike pokazuje nam njegovu stranu u odnosu spram periferije, gdje je neoapsolutizam svakako postigao širenje birokratske mreže i do neke mjere modela prisutnih u zapadnim zemljama Monarhije. On je položio temelje na kojima se gradilo u idućim desetljećima, a posebice u 70-im godinama. Bez toga bile bi nezamislive i nacionalne kontrapolitike na periferiji onako kako su se razvijale od 60-ih nadalje. Takav se ishod neoapsolutističkih politika odrazio i na razvoju statistike. Ona je 50-ih godina bila veoma ambiciozna, ali u velikoj mjeri još neefikasna te bez potrebnih znanja i infrastrukture da postigne visoko postavljene ciljeve. Već nekoliko desetljeća kasnije situacija će biti potpuno drugačija.

5 *Isto*, 30.

6 Božena Vranješ-Šoljan, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest* (2008), br. 2, 524.

7 Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992, 82.

U smislu ranije opisanih tendencija, prva polovica 60-ih godina u Habsburškoj Monarhiji predstavlja kontinuitet politika s obzirom na razdoblje neoapsolutizma. Međutim, u ovom se razdoblju intenziviraju periferne kontrapolitike i pokreti te započinje žestoka borba lokalnih elita za zauzimanje političkih i birokratskih pozicija i aparata. To se odražava i u razvoju statistike u ovom razdoblju. On pokazuje dvojaku tendenciju: s jedne strane nastavlja se razvijati centralizirajući model sa središtem u Beču, dok se s druge počinju javljati lokalne inicijative koje smjeraju uspostavi lokalnog autonomnog statističkog aparata.

Prva je tendencija utjelovljena u osnivanju Centralne statističke komisije u Beču 1863. godine. Ona se sastojala od predstavnika svih grana administracije te od eksperata iz same discipline. Njena je svrha bila koordinacijska i stručno-savjetodavna. Komisija je trebala izrađivati statističke obrasce i formulare, davati svoje mišljenje oko raznih statističkih publikacija i osmišljavati statističke operacije za područje cijele Monarhije. Dakako, taj je sustav zahtijevao i ustrojavanje pokrajinskih centralnih komisija, ali se u Habsburškoj Monarhiji to nije moglo dogoditi prije Nagodbe.

S druge strane, u Hrvatskoj i Slavoniji se u ovom periodu javlja prva lokalna statistička djelatnost i prvi statistički radovi u devetnaestostoljetnoj numeričkoj tradiciji.⁸ To je gotovo isključivo zasluga pionira te discipline (i geografa) Petra Matkovića. Njegov *Statistički nacrt Trojedne Kraljevine* zapravo je jedino pravo statističko djelo do Nagodbe, a on je autor i svih ostalih statističkih publikacija do uspostave zagrebačkog statističkog ureda i početka njegove publikacijske djelatnosti. *Statistički nacrt* sastavljen je 1864. godine kao opći dio izložbenog kataloga za Prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku gospodarsku izložbu u Zagrebu na zahtjev Vlade. Na taj je način prva statistička publikacija u Hrvatskoj bila proizvod suradnje „znanosti i uprave“ u obliku lokalne politike te u funkciji jačanja pregovaračkog položaja perifernih elita u okviru Monarhije.

Poslije Austro-ugarske nagodbe počinje proces osmoze statističke organizacije i infrastrukture iz Beča i austrijskih zemalja u ugarske zemlje i ostale pokrajine Monarhije. Tako se neposredno nakon Nagodbe osniva Ugarski kraljevski statistički ured u Budimpešti te prateća centralna statistička komisija. Godine 1869. donosi se novi popisni zakon (koji ostaje na snazi do kraja Monarhije) i prema njemu budimpeštanski je ured proveo popis stanovništva u cijeloj Ugarskoj 1869/1870. godine. Taj je popis bio značajno napredniji od popisa u 50-ima i na njemu će se temeljiti gotovo sva statistička publicistika u Banskoj Hrvatskoj 70-ih godina. A to je period u kojem će uistinu započeti razvoj službene statistike u Hrvatskoj te u kojem će se odviti daljnje širenje statističkog znanja i djelatnosti.

Osnivanje zagrebačkog statističkog ureda i centralne komisije moralo je čekati reviziju Nagodbe i Mažuranićevo banovanje. Razlog svakako leži u tome što mađarska

8 Eksplozija statistike dolazi nakon pobjede numeričke tradicije nad deskriptivnom koja je vladala poglavito na njemačkim sveučilištima (a koja je izvorno i dala pojam *Statistik* – deskripcija stanja i snage države).

birokracija nije htjela prepustiti svoju ingerenciju lokalnim elitama. Ugarski statistički ured trebao je biti jedini i središnji ured za jedinstvenu ugarsku državu. Tu jasno dolazi do izražaja uska sveza službene statistike i izgradnje nacionalne države.

Jednako kao i u Ugarskoj, u 60-ima u Banskoj Hrvatskoj poticaje razvoju statistike daje Akademija.⁹ U Hrvatskoj je u tom smislu glavnu ulogu imao Petar Matković kao član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Netom nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe Matković izlaže u JAZU svoj prijedlog o formiranju statističkog odbora u okviru same Akademije.¹⁰ On dakle ne ide za prijedlogom o osnivanju statističkog ureda koji bi bio usmjeren prema vladi. Razlog vjerojatno leži u karakteru i orijentaciji tadašnje vlade, zbog čega se narodnjačka opozicija, kojoj je bio sklon i sam Matković, povukla u svoje vanparlamentarne institucije poput JAZU. On je potrebu takvog odbora argumentirao kroničnim nedostatkom statističke građe u Hrvatskoj. Za takvu je situaciju okrivio nemarnu, ali i preopterećenu birokraciju te također razna društva i druge institucije koje se nisu potrudile oko sakupljanja statističke građe (npr. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo).

Moglo se, osim toga, postaviti pitanje čemu odbor ako već postoje i statistički ured i centralna komisija u Beču te ured u Budimpešti čije djelatnosti pokrivaju i prostor Hrvatske i Slavonije. Matković odgovara da je pogled koji pružaju publikacije tih ureda preopćenit i nedostatan za potrebe kako znanosti, tako i uprave. U njima se o Hrvatskoj i Slavoniji govori na razini ukupnih brojki te se ne dopire niti do razine županija. Lokalno statističko tijelo trebalo bi dakle penetrirati puno dublje u lokalni teritorij kako bi službena statistika činila bolji temelj za formuliranje konkretnih politika. Matkovićev predloženi odbor trebao je služiti upravo kao središnje tijelo prikupljanja statističke građe u Hrvatskoj. Kao što to radi i na drugim poljima – posebice historije i filologije – JAZU, odnosno njegov odbor „vještaka“, trebao bi se truditi oko sakupljanja građe za statističku znanost. Djelatnost bi se odbora svakako trebala protegnuti i na područje Vojne krajine, a po mogućnosti i na cijelu Trojednu kraljevinu. Različita društva trebala bi unutar sebe osnovati posebne odbore za sakupljanje statističke građe. Ona su mnogo bliža narodu i kao neslužbena tijela ne bi izazivala nepovjerenje. Tako sakupljenu građu ti bi odbori potom mogli slati u središnji statistički odbor JAZU. Na taj način Matković u ovom neposrednom postnagodbenom razdoblju predlaže uspostavu paralelne neslužbene statističke mreže koja bi bila osnova za razvoj lokalne statističke djelatnosti i znanosti.

Do toga ipak nije došlo zbog promjene političkog smjera lokalnih oporbenih elita. Poslije revizije Nagodbe one prihvaćaju Mažuranićevu dugogodišnju strategiju iskorištavanja modernizacijskih impulsa iz centra u svrhu lokalnog razvoja, zauzimanja

9 Ladislaus von Buday, „The History and Development of Official Statistics in Hungary“ u: John Koren, *The History of Statistics: Their Development and Progress in Many Countries*, New York, 1918, 395.

10 Petar Matković, „O potrebi statističkog odbora s obzirom na sadašnje stanje hrvatske statistike“, *Rad JAZU*, knj. III (1868).

administrativnih pozicija i ostvarivanja temelja za autonomnu politiku. Ovoga puta, međutim, centar spram kojeg je trebalo ostvariti takav odnos nije bio Beč već Budimpešta, a ona je, s druge strane, čvrsto ustrajala u osnaživanju svoje zadobivene hegemonске pozicije. U tom procjepu mogućnosti i ograničenja modernizacijskih nastojanja 70-ih godina našla se i statistika.

Ustrojavanje službene statistike u Hrvatskoj bilo je dio Mažuranićevih reformskih zahvata. Osnivanje Kraljevskog zemaljskog hrvatsko-slavonskog statističkog ureda slijedilo je tipični recept nagodbene politike. Zakonski članak XXV Ugarskog sabora iz 1874. godine definirao je ustroj i djelatnost službene statistike u Ugarskoj. Ubrzo nakon toga hrvatska vlada sazvala je konferenciju u svrhu savjetovanja oko ustroja službene statistike u Hrvatskoj. Također, brzo je dobivena suglasnost čelnika Civilne uprave Vojne krajine baruna Mollinaryja da se djelokrug budućeg zagrebačkog ureda protegne i na prostor Krajine.¹¹ Nakon toga je Hrvatskom saboru predložena zakonska osnova koju je on izglasao 6. siječnja 1875. godine, a potvrdile su je središnje vlasti 18. veljače iste godine. Takva brza zakonska inicijativa poduzeta je jer je postojala opasnost da se ingerencija ugarskih statističkih organa propisana zakonskim člankom XXV proširi (odnosno primijeni) i na Bansku Hrvatsku. Prijedlog zakona čak nije u Sabor poslala vlada, već grupa zastupnika. Na taj je način izbjegnuta spor hrvatske i središnje ugarske vlade čiji je ministar poljoprivrede, pod čijom je ingerencijom dotad stajala službena statistika u Ugarskoj, negirao postojanje autonomne nadležnosti Hrvatske na tom području.¹² Iako je hrvatska legislativa po ovom pitanju bila samo odraz ugarske i njena niža instanca u smislu *lex specialis*, ona je omogućavala ustroj lokalne statističke službe i birokracije koja se teško mogla u svojoj svakodnevnoj djelatnosti izravno kontrolirati iz Budimpešte. Postanak službene statistike u Hrvatskoj tako lijepo oprimjeruje reformsku politiku Mažuranićeva doba koja je za svoj cilj imala izgradnju lokalne administrativne infrastrukture pod kontrolom lokalnih elita.

S druge strane, jednako tako u duhu nagodbene politike, ustrojavanje zagrebačkog statističkog ureda nije smjelo ozbiljno ugroziti mađarske interese. Kako ističe Milovan Zoričić, istovjetna zakonska i ustrojbeno struktura službene statistike u Banskoj Hrvatskoj i Ugarskoj omogućila je da podaci koje sakuplja zagrebački ured budu jednako dostupni i upotrebljivi za središnji ured u Budimpešti.¹³ Osim toga, mađarska je službena statistika zapravo bila zainteresirana samo za prikupljanje određenih grana podataka u Hrvatskoj i Slavoniji, kao što su podaci o izvozu, željezničkom prometu te prometu riječke luke.¹⁴ Nije stoga čudno što u periodu između 1868. i 1875. godine nije razvijena neka jača statistička djelatnost u Banskoj Hrvatskoj na poticaj mađarskog centra. Fran

11 Milovan Zoričić (ur.), *Statistički ljetopis za godinu 1874*, Zagreb, 1876, xii.

12 Dalibor Čepulo, „Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava 1873.-1880.“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 50 (2000), br. 6, 908.

13 M. Zoričić (ur.), *nav. dj.*, xii.

14 L. von Buday, *nav. dj.*, 398.

Vrbanić tako može u retrospektivi utvrditi da je popis stanovništva 1869/1870. jedini put kada se mađarska statistika doista bavila Hrvatskom i Slavonijom kao cjelinom.¹⁵

Uz statistički ured osnovano je i Zemaljsko statističko vijeće kao centralni savjetodavni i koordinirajući organ po uzoru na onaj u Beču. Osim predstavnika vlade, glavnog zapovjedništva, financijskog ravnateljstva, raznih grana birokracije itd., njegov su sastav sačinjavali i „vještaci“: Ljudevit Vukotinović, Blaž Lorković, Fran Vrbanić, Petar Matković i Josip Posner. Ovi ljudi, osim možda u manjoj mjeri Vukotinović, zajedno s Milovanom Zoričićem činili su jezgru razvoja statistike u Banskoj Hrvatskoj. Osnivanje statističkog ureda i vijeća 1875. godine označavalo je njihovo institucionalno učvršćenje te zadobivanje infrastrukture za širenje područja i opsega rada.

Statistički ured Kraljevske dalmatinsko-hrvatsko-slavonske vlade započeo je s radom 1. kolovoza 1875. godine te je ubrzo razvio dosta široku djelatnost. Širina njegove djelatnosti mogla bi zavarati u pogledu njegove infrastrukture. On je *de facto* djelovao s jednim stalnim službenikom, a to je bio Milovan Zoričić. Ako uzmemo u obzir da ranije nabrojani ljudi čine gotovo sve statističke radnike u Banskoj Hrvatskoj te ako to usporedimo s podacima zasjedanja Međunarodnog statističkog kongresa u Budimpešti 1876. godine na kojemu je bilo 42 delegata iz Austrije i 270 iz Mađarske, vidjet ćemo razmjer infrastrukturne nerazvijenosti službene statistike u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁶ Ipak, Zoričiću je uspjelo od 1875. do 1912. godine, u vremenu kada je bio na čelu ureda, prirediti dvadesetak publikacija te predvoditi provođenje četiri popisa stanovništva (1880., 1890., 1900. i 1910. godine). Već 1876. godine ured izdaje kapitalni *Statistički ljetopis za godinu 1874.*, a kruna je i prava potvrda njegove djelatnosti popis stanovništva 1880. godine.

Bilo bi pogrešno, međutim, 1880. godinu uzeti kao točku na kojoj se može reći da je u kvalitativnom smislu završen razvoj statistike u Banskoj Hrvatskoj. Jasno je osim toga da on nije završen ni u kvantitativnom smislu, što je uostalom i opći trend u cijeloj Monarhiji. To najbolje pokazuju podaci o troškovima popisa stanovništva: dok je centralna komisija u Beču za popis stanovništva 1869. godine potrošila 39 408 kruna, a za onaj 1880. godine 51 876 kruna, na popis 1890. godine potrošeno je 617 085 kruna.¹⁷ Ovakvo umnogostručenje troškova neće biti ostvareno kasnijih godina, iako će troškovi skočiti na više od milijun kruna 1910. godine. To znači da je u 80-ima primjetan kvantitativni razvoj statističke djelatnosti koji se u Banskoj Hrvatskoj očituje u nizu publikacija koje je objavio zagrebački statistički ured.

Osim toga, u 80-ima se očituje i kvalitativni razvoj statistike u Banskoj Hrvatskoj, posebice u radovima Frana Vrbanića. Za razliku od Matkovićeve deskriptivno-taksativnog

15 Fran Vrbanić, „Demografski izvidi u Hrvatskoj“, *Rad JAZU*, knj. CIII (1891), 3.

16 Frederic J. Mouat „Preliminary Report of the Ninth International Statistical Congress, Held at Budapest, from 1st to 7th September, 1876“, *Journal of the Statistical Society of London*, vol. 39 (Dec., 1876), no. 4, 634.

17 R. Meyer, „The History and Development of Government Statistics in Austria“ u: J. Koren, *nav. dj.*, 96.

pristupa te Zoričićeve posvećenosti publiciranju građe i metodologiji njenog sakupljanja, Vrbanić je otišao korak dalje u eksplanatornom smislu te se nije libio ući u rasprave o uzrocima i mogućim posljedicama raznih statističkih fenomena. Ne treba također zaboraviti da je osim JAZU-a i statističkog ureda od 1874. godine i Pravoslavna akademija, odnosno Pravni fakultet, nositelj razvoja statistike jer je na njoj Vrbanić predavao statistiku, a i Blaž Lorković doticao je se u svojim predavanjima iz političke ekonomije.¹⁸ Na taj je način u 70-ima postavljen cjelokupni institucionalni okvir službene statistike u Banskoj Hrvatskoj koji je mogao sam nositi lokalni razvoj statistike sve do kraja Monarhije.

Statistika i ambivalentnosti modernizacije

Djelatnost pionira statistike uklapa se u širi okvir tadašnjeg razvoja znanosti u Banskoj Hrvatskoj koji je pratio obrazac prihvaćanja, populariziranja, sintetiziranja i adaptiranja stranih, ponajviše zapadnih autora.¹⁹ Takav smjer od 60-ih godina potiču Strossmayer i JAZU kroz koncept „narodne znanosti“. Njen se sadržaj ne temelji na rodoljublju, nego na najvišim znanstvenim standardima koji jamče njenu snagu i ulogu u jačanju klasa koje trebaju iznijeti nacionalni i modernizacijski projekt.²⁰ Njeno je rodoljublje i narodni karakter sadržan tako u njenim ciljevima, a ne u njenom sadržaju. Ovaj je pak preuzet iz „obrazovane Europe“, čija se znanstvena postignuća postavljaju kao ideal naspram kojega se nužno mora razviti odnos emulacije i kompleks „kašnjenja“.

U okviru takve paradigme potrebno je promatrati djelatnost pionira statistike Petra Matkovića. Pišući 1870. godine o općenitom razvoju statistike u uvodu svojeg teksta *Službena statistika u Srbiji*, Matković iznosi razlikovanje „stare“ i „nove“ statistike. Pod „starom“ statistikom on razumije pobrojavanje ljudi i stvari u administrativne svrhe koje je postojalo „odvjkada“, a takvu statistiku karakterizira deskriptivnost.²¹ S druge strane, „nova“ statistika je znanstvena i karakterizira ju eksplanatornost, odnosno objašnjavanje uzročnosti i pravilnosti promatranih fenomena, a početak njenog razvoja Matković smješta u 18. stoljeće. One se, međutim, ne razlikuju po svojim praktičnim svrhama i ciljevima koji se vežu uz državno upravljanje. One se razlikuju s obzirom na način tog upravljanja: jedno je utemeljeno na sili, a drugo na znanju. Prijenos primata s jednog oblika na drugi Matković smješta na prelasku iz „sredoviečnoga života k novoj dobi“ u Francuskoj, i to u okviru formiranja službene administrativne statistike kao dijelu procesa uspostave moderne države.

Matković tako određuje statistiku u potpunosti spram države:

18 Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb, 2009, 46.

19 Vladimir Stipetić, „Liberalne ideje u hrvatskih ekonomista i pravnika“ u: Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko (ur.), *Liberalna misao u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000, xxxii.

20 M. Gross, A. Szabo, *nav. dj.*, 572.

21 Petar Matković, „Službena statistika u Srbiji“, *Rad JAZU*, knj. XI (1870), 240.

„Ako je izhodište i cilj službene statistike država i njezine svrhe, te se na državu savkoliki statistički rad odnositi ima, ako se smatra država moralim organizmom, koj združuje cio narod pod zajedničkom vladom i zakonodavstvom, da obezbjedi mu pravo te da tim postigne najviše čovječje svrhe, tada se savkoliki rad službene statistike odnosi na državne sile, na njihovo spajanje i na njihovo djelovanje prema državnim svrhama.“²²

On stoga mora pokazati koje bi koristi imala država ako bi se prihvatila ustrojavanja statističke službe i ako bi ustrajala u statističkoj djelatnosti. U svojim statističkim djelima i udžbenicima – unatoč njihovoj pretežitoj deskriptivnosti – Matković je pokušavao demonstrirati koristi statistike kroz upućivanje na specifične probleme u Hrvatskoj i Slavoniji temeljem statističkog istraživanja. Tako on u svojem *Statističkom nacrtu* ističe probleme poljoprivrede i načine na koje bi se ona mogla poboljšati. Kao glavni problem on vidi zaostale metode proizvodnje te kućne zadruge za koje tvrdi da uzrokuju problem nestašice radne snage. On stoga hvali velika imanja i njihov način proizvodnje te se nada da će procesi agrarne reforme pokrenuti u 50-im godinama dovesti do segregacije i komasacije zemljišta kao preduvjeta moderne kapitalističke agrarne proizvodnje.

Sličan, možda još ekstenzivniji pristup u tom smislu prisutan je u njegovu djelu *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih* iz 1873. godine. Matković opisuje probleme u agraru, pri čemu posebno ističe zadruge. Ipak, kao glavni problem pojavljuje se „iracionalno“ gospodarenje (npr. krčenje šuma u Vojnoj krajini), što proizlazi iz manjka tehnike i znanja te loših navika, ali i iz trošnih prometnica i nedostatka kredita.²³ Na toj liniji razvija se i svojevrsna vrijednosna hijerarhizacija seljaka: „najbolji“ je seljak Primorac koji iz škrte i neplodne zemlje izvuče najviše plodova, a najneproduktivniji su zadrugari. Optimalan način proizvodnje ipak predstavljaju veliki zemljoposjedi koji imaju mogućnost planske i racionalne proizvodnje u velikim količinama što im omogućuje plasiranje viškova na tržište i izvoz. Zbog toga su i najvažnije mjere za daljnji razvoj poljoprivrede (ali i industrije) one koje će poticati dostupnost kapitala i radne snage te infrastrukturni razvoj.

Na sličnom je tragu i Milovan Zoričić 1885. godine u svojim *Statističkim crtica-ma o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. On kritizira autarkičnost kućnog obrta jer ne izlazi na tržište i nije povezan s velikom industrijom. Uz to, on na temelju statistike napućenosti predlaže unutarnju kolonizaciju te kroz nastavnu statistiku opravdava autonomiju u nastavnim poslovima.²⁴ Na taj su način pioniri statistike u Hrvatskoj kroz svoja djela pokušavali dati impuls lokalnim modernizacijskim procesima, a to je u političkom smislu posebno značajno ako se uzme u obzir da su gotovo sva nabrojana djela pisana za potrebe ovih ili onih gospodarskih ili svjetskih izložbi.

22 *Isto*, 245.

23 Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih: spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873*, Zagreb, 1873, 52, 53, 57.

24 Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885, 4, 133.

Pioniri statistike u Hrvatskoj pokušavali su pridonijeti modernizacijskim procesima razvijajući još jednu granu statistike, a to je kriminalna statistika ili statistika moralnosti. Prvi je impuls tome opet dao Petar Matković u tekstu *K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji* objavljenom u trećem broju *Književnika* 1866. godine. On statistiku moralnosti koncipira šire od kriminalne statistike, ali je potonja jedina koja je do sada dobila znanstveno utemeljenje. Osim nje, u statistiku moralnosti spadale bi još i statistika razvoda, socijalna statistika, statistika alkoholizma i suicida itd.²⁵ Kriminalna se statistika zapravo temelji na statistici pravosuđa. No, kako se od statistike pravosuđa može doći do vrednovanja moralnosti? Matković kaže da je to jedini put jer se dobra djela ne mogu sustavno promatrati, a od loših se mogu sustavno promatrati samo ona koja krše (građanski) zakon. Na taj način moralnost implicitno biva izjednačena s građanskim zakonskim poretkom (odnosno ona se u njemu obistinjuje), a u cjelokupnu sliku (ne)moralnosti uključuju se i druge pojave koje se smatraju devijantnima sa stajališta buržoaske moralnosti 19. stoljeća (razvodi, siromaštvo, alkoholizam – barem u nižim slojevima).

Prilog kriminalne statistike modernizacijskim procesima najizravniji je u onom dijelu u kojem se ona postavlja kao temelj za različite reformske zahvate u domeni pravosuđa, kaznenog sustava, ali i obrazovanja. Ona ističe problematične tendencije: rast zločina, pretežnost krađe i javnog nasilja među njima te (ne)moralnost seljaštva.²⁶ Na temelju toga mogu se formulirati konkretni prijedlozi za poboljšanje zakonodavstva, a posebice obrazovnog i kaznenog sustava koji se najuže povezuju s fluktuacijom kriminaliteta.

Dvadeset godina kasnije Fran Vrbanić će pred JAZU-om izlagati svoj rad *Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji*. Ovo je djelo mnogo opsežnije i kompleksnije od Matkovićeve, ali je pisano u istoj matrici. On već na samom početku ističe koristi ovakve studije, ali i njenu znanstvenost, napominjući kako bi mnogi mogli tvrditi da joj nije mjesto u okviru Akademije. Vrbanić, međutim, inzistira na tome da ovakvo istraživanje itekako pripada domeni Akademije jer se putem njega može utvrditi u kojoj su mjeri Akademijina znanstvena i praktična nastojanja uhvatila korijena u narodu.²⁷ Osim toga, iako tvrdi da tek potpunije istraživanje može biti temelj za ocjenu uspjeha redarstva i pravosuđa, on koristi statistiku recidiva kako bi utvrdio efikasnost kazni-oničkog sustava.²⁸ Na taj način i on uvodi dvojadi moment u kriminalnu statistiku: ona nije samo indikator uspjeha zakonodavstva i temelj za reforme, već je i sredstvo za utvrđivanje moralnog stanja naroda.

Vrbanićev tekst obiluje normativnim i performativnim momentima. Prije svega, kroz cijeli tekst utvrđuje se svojevrsna aksiološka „hijerarhija kriminaliteta“ u kojoj

25 Petar Matković, „K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Književnik*, god. 3 (1866.), sv. 1, 266.

26 *Isto*, 279.

27 Fran Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Rad JAZU*, knj. LXXXII (1886), 155.

28 *Isto*, 159, Fran Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Rad JAZU*, knj. LXXXIV (1887), 1, 3, 13–14.

Vojna krajina zauzima najgore, a građanska Hrvatska najbolje mjesto. Uzrok toj konstelaciji on pronalazi „bez sumnje u kulturnom stanju Slavonije i krajine, te u historičkom razvitku ovih priedjela.“²⁹ To se dodatno pojačava tvrdnjom da je najveći kriminalitet prisutan među pravoslavnim stanovništvom. U tome, međutim, ne treba vidjeti neki antisrpski ideologem, već afirmiranje kulturnih i društvenih normi građanskog društva u razvoju, prije svega u civilnoj Hrvatskoj. Zato on zadovoljno utvrđuje da statistika kriminaliteta prema dobnim razredima pokazuje da „upliv kulture“ iz „matere zemlje“ u Krajinu smanjuje kriminalitet njenog stanovništva.³⁰

Glavni adresat ove hijerarhizacije nije pravoslavno ili srpsko stanovništvo, već seosko stanovništvo u cjelini jer ono ima najveći udio u kriminalitetu.³¹ Ono je dakle predmet governmentalne prakse; na njemu se treba raditi. Međutim, takva praksa ne smije biti represivna:

„Sve ono, što sam u početku ove razprave pripomenuo samo u obće o uzrocih kriminaliteta u Hrvatskoj i Slavoniji, proteže se poglavito na seljačko naše žiteljstvo: popravimo ovo, te pridignimo njegov materijalni te socijalni položaj, nastojmo, da upravo u seljačkih slojevih ne bude sve više ne stajalo pravog morala i prave religioznosti, pak ćemo naći sredstvo, kojim će se i u našoj domovini znatno popraviti kriminalitet u obće, koji je upravo kod seljaka veći nego u drugih slojevih.“³²

Na primjeru utvrđenja korelacije između alkoholizma i recidivizma te preporuke za smanjenje iste odlično se očituje princip liberalne governmentalnosti. Umjesto da predloži represivne mjere spram distribucije alkohola, Vrbanić utvrđuje kako se ta korelacija ne temelji na broju krčama, čiji rad stoga ne treba kočiti. Ono što je potrebno jest raditi na „mentalitetu“ (seljačkog) naroda: u njemu treba probuditi „više volje za gospodarstvenost“.³³ Na taj način on ne samo da od stanovništva kojim se upravlja čini predmet jedne (liberalne) governmentalne politike, već ujedno u nju inkorporira i ekonomski ideologem o „racionalnosti gospodarenja“ koji smo ranije uočili kod Matkovića.

Iako spominje potrebu materijalnog i socijalnog uzdizanja seljaštva, Vrbanićevi se prijedlozi gotovo isključivo tiču njegova moralnog i religioznog obrazovanja. On tvrdi, ističući primjer Zapada gdje postoji razvijeno školstvo, kako ne postoji kauzalna veza između obrazovanja u užem smislu i kriminaliteta. Školstvo može utjecati na kriminalitet jedino ako djeci pruža čudorednu naobrazbu:

„Ja držim, da su kriminalno statistički podatci u savezu s naobrazbom žiteljstva kadri uzbuditi mnogu ozbiljnost misli upravo kod onih, koji se bave s pitanjem pučke obuke: tu će oni naći mnogu zrnce i mnogu istinu, a posljednja između tih istina ne će možebiti

29 F. Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1886), 170-171.

30 *Isto*, 178.

31 F. Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1887), 34.

32 *Isto*, 37.

33 F. Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1886), 167.

biti ona, da se u pučkih školah ima manje gledati na količinu predmeta i mnoštvo nauke, a više na čudoredni uzgoj, na oplemenjivanje srca i duše.³⁴

Za razliku od teme modernizacije, gdje se Zapad uzdiže kao ideal, u domeni moralne statistike razvija se kod pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj gotovo ciničan stav spram „zapadnih vrijednosti“. Vrbanic tako utvrđuje da je razina kriminaliteta među ženama u Hrvatskoj i Slavoniji vrlo niska te se ironično dotiče ženske emancipacije u zapadnim zemljama gdje je kriminalitet žena veći.³⁵ „Hrvatske žene“ posjeduju mnogo veću „moralnost i religioznost“. Osim toga, Vrbanic ističe povoljan utjecaj braka i obiteljskog života na kriminalitet, dok veći kriminalitet udovica upućuje na to da osamljenost mnogo više utječe na žene nego na muškarce.³⁶

Sve ove tendencije prisutne su već kod Matkovića u 60-im godinama kada primjerice u skup negativnih podataka o čudorednoj kulturi uz kriminal stavlja i broj samoubojstava te broj nezakonite djece ili kada navodi kako žene u „civiliziranim zemljama“ više sudjeluju u zločinu te ističe prototipnu mušku rodnu sliku: „To je doba, gdje je već fizički razvoj gotovo dospio, kadno strasti najžešće planu, a značaj još nije dozrio. Ova pogibelj nasuprot pada, kada se muškarac oženi, te prione uz obiteljsku skrb, a um mu počinje gospodovati nad strastima.“³⁷ I on također ističe kako su obrazovanje i zakonske intervencije sami po sebi nedostatni da bi djelovali na moralnost stanovništva. Ono što je potrebno jest individualno moralno jačanje, moralni odgoj i pobožnost.

Na taj se način pokazuje ambivalentnost modernizacijske uloge statistike. Ona s jedne strane emulira razvoj u zapadnim centrima, ali ga ujedno nužno prilagođava lokalnim uvjetima. U ovom konkretnom smislu, pioniri statistike u Banskoj Hrvatskoj reproducirali su kroz svoj diskurs tradicionalne vrijednosti, ali u novom, modernizacijskom kontekstu. Tako se u domeni statističkog diskursa sasvim jasno pokazuje ideologija građanskog društva na periferiji, odnosno na područjima na kojima su još itekako ukorijenjeni pretkapitalistički društveni oblici i načini proizvodnje.

U ovom kontekstu ostalo nam je još prikazati način na koji su pioniri statistike gradili historijat njezinog razvoja u Hrvatskoj i Slavoniji. Matricu je tog historijata, dakako, postavio Petar Matković. Milovan Zoričić i Fran Vrbanic upravo će zapanjujuće malo odstupati od Matkovićeve prototipa. To nam otkriva ne samo njihovu povezanost u okviru jedne disciplinarne paradigme, već i njihovu ukalupljenost u isti ili sličan politički projekt.

Matković započinje svoj historijat 1848. godine. On govori kako su „prosviećene države Belgija, Francezka, Englezka i dr.“ još i ranije njegovale statistiku, ali da u

34 F. Vrbanic, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1887), 26.

35 F. Vrbanic, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1886), 173-174.

36 *Isto*, 190-191.

37 Petar Matković, *Statistički nacrt trojedne kraljevine*, s.l., 1865, 106; „K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji“, 269, 272.

Austrijskoj Carevini to nisu dopuštali „državni odnošaji prije god. 1848“.³⁸ Glavni je problem bio u tome što se prije promjena koje je donijela ta godina službena statistika protezala samo na zapadni dio Monarhije, „dočim iztočni dio za te stvari nije gotovo ni mario.“³⁹ Djelatnost službene statistike u zapadnom dijelu Monarhije u ovom periodu odnosi se prije svega na terezijanske i josefinske popise, a ovaj posljednji posebno je istaknut jer je stajao u opreci sa staleškim privilegijama. Period od kraha josefinizma pa sve do neoapsolutizma nije u tom smislu povoljan za Hrvatsku i Slavoniju koje su dio tih „iztočnih zemalja“ jer je zadnji popis proveden 1805. godine i to uz izuzeće prva dva staleža. U podlozi je ove ocjene već ranije spomenuta Matkovićeva distinkcija između „stare“ i „nove“ statistike, pri čemu su motivi potonje vezani primarno uz znanost.

Sve to se mijenja 1850. godine kada se službena statistika proteže na cijelu Monarhiju. Na taj način, Matković sa stajališta statistike pozitivno ocrtava razdoblje neoapsolutizma kao vrijeme širenja i razvoja službene statistike, a sam neoapsolutizam ne prikazuje kao devijaciju, već kao nastavak događaja 1848. godine.

Ponovni zastoj u statističkoj djelatnosti i razvoj negativnih tendencija Matković vidi u Listopadskoj diplomi 1860. godine. Administrativne promjene koje je ona donijela učinile su da se rezultati popisa 1857. godine više ne mogu ažurirati, a novi popis koji se po zakonu trebao provoditi svakih šest godina nije proveden. On ponovno ističe stav „istočnih zemalja“ čije „municipalne oblasti“ nisu marile za statistiku te se nisu trudile oko svojih statističkih iskaza.⁴⁰ To razdoblje krize on datira otprilike od 1860. do 1864. godine. Iako to eksplicitno ne navodi, jasno je da se završetak te krize u statističkoj djelatnosti poklapa s ustrojavanjem Centralne statističke komisije u Beču koja je ponovno protegnula svoju djelatnost na cijelu Monarhiju.

Iako pohvalno gleda na djelatnost Centralne statističke komisije u Beču, Matković mora konstatirati kako se po razvoju statistike Hrvatska nalazi gotovo na zadnjem mjestu te je zbog toga ona svojevrsna „terra incognita“. Stanje je takvo usprkos postojanju Namjesničkog vijeća, Pravoslovne akademije na kojoj se predaje statistika, Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva te trgovačko-obrtničkih komora koji raspoložu važnom građom. On dakle utvrđuje postojanje infrastrukturne osnove potrebne za službenu statističku djelatnost. Međutim, njoj nedostaje centralizirana organizacija i znanje u vidu organa koji bi mogao usmjeravati njihov statistički rad, zaprimati njihovu prikupljenu građu te na temelju nje razvijati statistiku kao disciplinu. U kontekstu ovog spisa taj bi organ trebao biti već spomenuti statistički odbor JAZU. Međutim, dvije godine ranije Matković je već upućivao apele za osnivanjem statističkog ureda, a tome će se ponovno vratiti početkom 70-ih.⁴¹

38 P. Matković, „O potrebi statističkog odbora s obzirom na sadašnje stanje hrvatske statistike“, 208.

39 *Isto.*

40 *Isto.*

41 P. Matković, „K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji“, 279, fusnota 4; *Hrvatska i Slavonija u svojim fizičnim i duševnim odnošajih*, s. n.

Nakon osnivanja ureda Milovan Zoričić 1876. godine u *Statističkom ljetopisu* iznosi opis razvoja statistike u Hrvatskoj i Slavoniji koji je gotovo istovjetan onom Matkovićevom: on daje pregled razvoja prije 1850. godine (koju pak ističe kao pozitivnu prekretnicu u vidu statističkog ustroja neoapsolutizma), iznosi snažnu kritiku perioda nakon 1859. godine te hvali uspjehe politike Samostalne narodne stranke i Dvorske kancelarije od 1863. godine kada se ustrojava Centralna statistička komisija u Beču kojoj Dvorska kancelarija pruža pomoć oko administrativne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴²

Vrbanić daje posebno širok i važan pregled razvoja statistike u Hrvatskoj i Slavoniji 1890. godine u svojem tekstu *Demografski izvidi u Hrvatskoj*. Njegov opis i ocjena razvoja statistike do ustroja zagrebačkog statističkog ureda identični su onima koje su iznijeli Matković i Zoričić. On međutim odlazi korak dalje od uske veze statistike i države te utvrđuje nužnost jačeg povezivanja statistike i javnosti:

„Na ovoj točki prestaje djelovanje službene statistike, ona je podpuno zadovoljila svojoj dužnosti, kad bude sabrala potrebitu gradju onako kako je u postojećih prilikah mogla učiniti: zadatak je drugih, da tu gradju popularizuju, da ju pristupnom učine u prvom redu onim, kojih se tiče. Ovo popularizovanje gradje statističke od priekle ju nužde, hoćemo li, da rezultati statističkoga iztraživanja dopru u sam narod. Pomislimo samo veliku suhoparnost onih folijanta, što ih svake godine proglašuje službena statistika; sjetimo se one hladnoće, kojom se svake godine u tih publikacijah konstatuju u nebrojnih brojevih pojavi, koji nam se na oko prikazuju kao puki poligrafski produkti bez duha i srca, pred kojimi nam pamet sustaje i vrtoglavica nas spopada. Tko će moći tvrditi, da će ta gomila brojeva utjecati u javne naše odnošaje, da će se naći mnogo njih, koji će u tom tražiti istine i nalaziti često puta pojave, pred kojimi će zavezbi u srcu svakoga domoljuba?“⁴³

Adresat je statistike za Vrbanića prije svega narod. Bez uloge javnosti, ne postoji jamac da će upravne elite ozbiljno uzeti u obzir statističko znanje pri donošenju odluka:

„A da se još jasnije prikaže suvišnost toga posla, događa se nečuveno čudo, da zvani faktori, ne mareć za taj posao, misle, da će stvoriti nešto boljega, te kad im se pokaže potreba, sami na svoju ruku i po svojoj glavi saberu od nižih organa nekoliko nuždskih podataka, te na tom temelju, bez da proniknu u pojave, o kojih se radi, hoće da reformiraju postojeće uredbe.“⁴⁴

Kao loš primjer takve prakse Vrbanić navodi Bansku konferenciju 1869. godine koja je raspravljala o novom zadružnom zakonu te je tada prihvatila princip neograničene djeljivosti zemljišta pod pretpostavkom da on pospješuje natalitet. Nasuprot tome, kaže Vrbanić, Zoričić je utvrdio da su upravo kućne zadruge poticale ženidbu radi

42 M. Zoričić (ur.), *Statistički ljetopis za godinu 1874*, vii-ix.

43 F. Vrbanić, „Demografski izvidi u Hrvatskoj“, 7.

44 *Isto*.

povećanja svoje radne snage te time poboljšavale natalitet. Princip djeljivosti zemljišta, pak, može utjecati na povećanje nataliteta jedino ako dovodi do rasta proizvodnje, što zahtijeva drugačije mjere poticanja poljoprivredne djelatnosti. Banska je konferencija, dakle, došla do krivog zaključka, a time će proizvesti i nepovoljan rezultat zbog svojeg neznanja. Stoga je potrebno da javni interes izražen u javnosti prisili političke vlasti da proučavaju statističku građu (odnosno slušaju one koji to čine) i utemeljuju svoje odluke na znanstvenoj podlozi:

„Ovaj primjer, da i ne spominjem druge, dostatan je, da se vidi, od kolike je potrebe, da se proučavaju ovakovi izvidi, da se popularizovanjem njihovim djeluje s jedne strane na one, koji su zvani odlučivati o najvažnijih pitanjih javnoga života, a s druge na sam narod, koji će si samo tako moći stvoriti sliku o svojih prilikah, naučiti svoj život shvaćati s novoga gledišta, te svoje odnošaje mjeriti i prisposodabljati ne samo s gledišta svoga najužega kruga i lokalnih svojih pojava, nego s gledišta sveobćega.“⁴⁵

Vrbanić tako gradi politiku statistike s osloncem na javnost. To nije neobično ako se uzme u obzir kontekst vladavine (staro)mađarona u posljednjem primjeru te kontekst Khuenove vladavine u kojem nastaje sam tekst. Iako se on referira na upravne elite općenito, jasno je da Vrbanić traži oslonac u javnosti i narodu u trenutku kada vlast nije previše sklona poticati razvoj lokalnih nacionalnih elita.

Na samom kraju Vrbanićev tekst odlično ilustrira ambivalentnost statistike s obzirom na modernizacijske imuplse koju smo kroz ovo poglavlje htjeli istaknuti. On sumira razvoj statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od osnivanja statističkog ureda u Zagrebu na sljedeći način:

„Prve poteškoće svladane su sretno, hrvatska službena statistika učinila je za kratko razdoblje od petnaest godina više, nego li su drugi prosvietljeni narodi u tom pravcu uradili čitava decenija; ona je znanosti i upravi pružila podlogu, na kojoj se s jedne strane može razvijati i širiti temeljit studij o stanju i razvoju hrvatskoga društva, a s druge zasnovati uprava, koja bi svojim radom mogla izliečiti mnogo nevolje, koja se u tom društvu pokazuje. Hrvatska statistika učinila je svoju dužnost, ona će za stalno u svom radu i uztrajati; ali da joj mučan i težak rad bude od uspjeha i koristi, treba prije svega, da ju podupre cio narod, a zatim da se nadje radnika, koji će na temelju njezinih izviđa proučiti život njegov i time zasnovati nauka o hrvatskom društvu, zvala se ona demologijom ili kako drugačije. Ali ne samo zahtjevi znanosti nego i naše svagdanje potrebe nužno traže, da se ovim radom koriste što više svi, koji su zvani budi kojim načinom uticati u javne prilike naroda.“⁴⁶

On dakle ističe sve elemente modernizacijske funkcije razvoja statistike: ona je došla do razine kada može biti temeljem modernoj upravi, a ujedno može nastaviti svoj znanstveni razvoj u smjeru demologije kao eksplanatorne znanosti o stanovništvu. Međutim, za

⁴⁵ Isto, 10.

⁴⁶ F. Vrbanić, „Demografski izvidi u Hrvatskoj“, 22.

ovo prvo potreban joj je još i oslonac na javnost, a za drugo veći broj obrazovanog kadra koji bi se prihvatio tog posla. Na taj način Vrbanić kruni statistiku kao dio moderne governmentalnosti, u kojoj ona kao oblik znanja postaje kriterijem i standardom za (javno) upravljanje na temelju svoje „znanstvenosti“.

A s druge strane otkriva se i naličje modernizacije:

„Pravi otačbenik motriti će brižnim okom sve te pojave, on će tim promatranjem učiti poznavati mahne i griehne hrvatskoga društva i uspjehe njegova života; on će upoznati, kako napredak toga društva leži u razvoju njegovoga zajedničkoga čudorednoga zadatka, kako će taj razvoj biti trajan samo onda, bude li se polugom društvenoga napredka smatrao čudoredni i religiozni uzgoj mladeži, bude li se njegovao i kriepio obiteljski duh, bude li se u narodu visoko cienila svetost bračne sveze, te bude li svatko na svom mjestu vjerno vršio dužnosti svoga zvanja.“⁴⁷

Modernizacijska se funkcija statistike ukalupljuje u širu građansku nacionalnu politiku, koja uz promjene u proizvodnim odnosima mora ujedno osigurati društvenu stabilnost u tranziciji. Statistika tako mora osnaživati nacionalne vrijednosti i nacionalnu identifikaciju, a prije svega poticati to da svatko ostane na „svom mjestu“. Ona na taj način sasvim jasno otkriva ambivalentnosti prisutne u samim onim procesima koji se obuhvaćaju heurističkim pojmom „modernizacije“, a čiju suštinu čini kapitalistička preobrazba načina proizvodnje i proizvodnih odnosa.

Nacionalne politike statistike

Politika neoapsolutizma ona je za koju se može reći da najjasnije predstavlja usku vezu između razvoja statistike i imperijalne politike centra. Ako ona označava politiku usmjerenu ka kreiranju jedne jedinstvene državne cjeline (*Gesamtstaat*) radi ostvarenja ciljeva velikonjemačke politike habsburškog dvora, onda je jasno da je statistika morala igrati ulogu u pokušaju kreiranja jednog državnog naroda (*Staatsvolk*) kao korelata te jedinstvene (nacionalne) države.⁴⁸

Ta se politika statistike neoapsolutizma najjasnije očituje u problematici razvoja statistike narodnosti. Popis stanovništva 1851. godine bio je jedini popis stanovništva u okviru Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije koji je eksplicitno postavljao pitanje o narodnosti. Iako se može tvrditi da je to u određenoj mjeri rezultat nacionalnih revolucija nekoliko godina ranije te ustupak centra moći koji je proizlazio iz straha od novih nemira, u tom se potezu ipak skriva pokušaj jedne performativne statističke intervencije. On je razvidan već u pripremnim statističkim operacijama 1849. i 1850. godine. U izvještajima župana prije popisa stanovništva također se navodi statistika narodnosti. Ona je, međutim, imala posve teritorijalni karakter. Tako se za stanovnike

⁴⁷ *Isto*, 23.

⁴⁸ M. Gross, *nav. dj.*, 18.

Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije tvrdilo da pripadaju „hèrvatskoj“ narodnosti, a za stanovnike Osječke županije da su velikom većinom „Slavonci“.⁴⁹ To je prihvaćeno i u samom popisu stanovništva 1851. godine. Kao glavne kategorije narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji bile su dostupne sljedeće: „Hervati, Slavonci i Serbi“.⁵⁰ Prema naputku, popisivači su trebali upisati tvrdnju punoljetnih osoba o svojoj narodnosti. U praksi se to, međutim, provodilo prema mješovitom sistemu u kojem su podatke za cijelo kućanstvo davali glavari kuće, a ponekad čak seoski suci, i to po principu jednostavnog teritorijalnog svrstavanja.⁵¹ Na taj je način neoapsolutistička politika statistike radila na cjepkanju monolitnih nacionalnih identiteta na njihove teritorijalne i regionalne sastavnice koje bi odgovarale potencijalnom administrativnom ustroju unitarne habsburške austrijske države.

Ipak, čini se da takva praksa nije ostvarila očekivane rezultate. Zbog toga podaci o narodnosti iz popisa 1851. godine nisu nikada objavljeni, a prilikom popisa 1857. godine te kategorije više nije bilo. Tvrdilo se, naime, da ispitanici nisu znali adekvatno odgovoriti na pitanje o svojoj narodnosti. To je vrlo vjerojatno bilo točno, s obzirom na to da u tom periodu nacionalnointegracijski ideologemi i nacionalni identiteti još nisu prodrli na selo koje je činilo većinu tadašnjeg stanovništva. Međutim, takvo stajalište ujedno odražava i stavove vodstva bečke statistike koji su također odgovarali političkim potrebama neoapsolutizma i kasnijih politika centra. Te su potrebe zahtijevale da narodnosna politika nikako ne bude javna, ali da ipak bude predmet centralne birokracije te da se na taj način drži pod kontrolom. Zbog toga su statistiku narodnosti sakupljale druge institucije poput škola koje su u okviru svoje administracije morale voditi matice i imenike koji su sadržavali i kategoriju etničke identifikacije učenika.⁵² Tako je ona bila predmet statistike i državne uprave i u periodu od 1852. do 1880. godine, dakle onda kada nije bila dio službenog popisa stanovništva.

Takva je tendencija izražena u stajalištima vodećih figura statistike u Austriji Karla Czoerniga i njegova nasljednika Adolfa Fickera, koji su uz to bili i prominentni etnografi s užim fokusom na statistiku narodnosti. I Czoernig i Ficker smatrali su da statistika narodnosti ne može biti predmet popisa stanovništva niti bilo kakvih drugih službenih izvida, već samo znanstvenog proučavanja u sklopu etnografije. U okviru etnografije Czoernig se u velikoj mjeri oslanjao na Šafaříkove klasifikacije. On tako priznaje dva plemena (*Stämme*) Južnih Slavena: Slovence i Srbe, a unutar Srba uključeni

⁴⁹ *Isto*, 48.

⁵⁰ Na prvi pogled nije jasno kako se kategorija „Serbi“ uklapa u shemu teritorijalnog svrstavanja. Međutim, možemo pretpostaviti kako se ona koristila za stanovništvo koje je na područje Civilne Hrvatske i Slavonije doselilo s područja Vojne krajine. Osim toga, prilikom sagledavanja takvih pojmova moramo biti jako oprezni da u njih ne unesemo kasniji sadržaj isključivo na temelju homonimije. Teritorijalni karakter ovih kategorija ne proizlazi iz njihovog imena, već iz načina na koji su oni korišteni, a taj je da su subjektima atribuirani od strane službene birokracije po teritorijalnom ključu.

⁵¹ M. Gross, *nav. dj.*, 48.

⁵² Petar Korunić, „Početak etnografske statistike u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva“, *Historijski zbornik*, god. LXIII (2010), br. 1, 14.

su Hrvati koji čine posebnu narodnost (*Volksstamm*) tog plemena. Srbi i Hrvati na taj način čine dvije narodnosti jednoga srpskoga plemena koje karakterizira jezik, odnosno štokavski dijalekt. Ipak, s obzirom na to da u čak tri hrvatske županije prevladava kajkavština, Czoernig mora u jezičnom smislu hrvatsku narodnost dijeliti na srbo-hrvatsku (štokavsku i čakavsku) i sloveno-hrvatsku (kajkavsku). Na taj se način hrvatski etnonim uvijek veže uz jedan od dva viša etnonima: slovenski ili srpski. Određujući granice među njima za svoju etnografsku kartu, Czoernig u Dalmaciju i Slavoniju te Slavonsku krajinu smješta srpski etnonim, a u Hrvatsku krajinu srbo-hrvatski. Jedinu „čisti“ hrvatski etnonim on pridaje hrvatskom stanovništvu u Ugarskoj i Austriji. Na takvo se shvaćanje direktno nastavljao Ficker koji je u Slavoniju smjestio 560 Hrvata, a u Dalmaciju nijednog, proglašavajući njeno stanovništvo isključivo srpskim i talijanskim.⁵³

Na taj su način prvaci austrijske statistike, u skladu s potrebama politike neoapsolutizma, razbijali monolitni hrvatski nacionalni identitet na kojemu se utemeljivala nacionalna politika koja je smjerala ujedinjenju Trojedne Kraljevine i time ugrožavala princip izgradnje velike austrijske jedinstvene državne cjeline (*Gesamtstaat*). Međutim, oni su time – posebice kroz povezivanje hrvatskog i srpskog etnonima preko štokavskog narječja u sklopu naziva „Srbo-hrvati“ i „srbo-hrvatski“ jezik – ujedno i polagali temelje za jugoslavensku politiku i ideologiju.

Na takvu tendenciju postojala su dva „odgovora“ u smislu postavljanja periferne nacionalne (kontra)politike. Ranije spomenutu strategiju izgradnje jugoslavenske ideologije na temelju nacionalne politike neoapsolutizma dobro ilustrira tajnik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore Imbro Tkalac već 1853. godine. On u svojem *Izvjestaju*, oslanjajući se na popisne rezultate 1851. godine, govori kako velika većina stanovništva hrvatskih županija pripada hrvatskoj narodnosti. Ta tvrdnja sama po sebi ne negira Czoernigovu etnografsku klasifikaciju jer se ne proteže izvan okvira tri hrvatske županije. Međutim, Tkalac nadalje konstatira kako je taj narod „srodan prije svega slovenskom i srpskom“, naglašavajući tako ujedno njegovu samostalnost, ali i usku vezu s drugom dva temeljna naroda unutar jugoslavenskog „plemena“.⁵⁴ Na taj način on implicitno negira Czoernigovu klasifikaciju te koristi popisne kategorije i rezultate u svrhu formuliranja i osnaženja jednog od osnovnih jugoslavenskih ideologema.

S druge strane, Petar Matković će 1864. godine u svojem *Statističkom nacrtu* u okviru statistike narodnosti posve izostaviti srpski etnonim i podvesti ga pod hrvatski: „Žitelji trojedne kraljevine jesu po narodnosti gotovo sami Hrvati koji obišu prieko 95 postotakah od ukupnoga pučanstva.“⁵⁵ Međutim, on pod hrvatsko nacionalno

53 M. Gross, *nav. dj.*, 49-51.

54 Imbro Ignjatijević Tkalac, „Izveštaj Trgovačke i obrtničke komore za trgovinu i obrt u Hrvatskoj visokom carskom i kraljevskom ministarstvu za trgovinu, obrt i javne građevine o stanju poljoprivrede, obrta, trgovine i prometa na njezinu području u 1852. godini“ u: *Hrvatsko gospodarstvo polovicom XIX. stoljeća: Izvještaji carsko-kraljevskom ministarstvu u Beču*, Zagreb, 2004, 43.

55 P. Matković, *Statistički nacrt trojedne kraljevine*, 18.

ime neće podvesti i Slovence, koje navodi kao jedan od manjinskih naroda Trojedne Kraljevine. Na taj se način ovaj „odgovor“ Czoernigovoj tendenciji temelji na izvrstaju suprotstavljene pozicije. Međutim, ne treba naprečac zaključiti da Matković ovdje zastupa hrvatsku ekskluzivističku ideologiju. Kad on uključuje srpsko stanovništvo u hrvatski narod Trojedne Kraljevine, on to čini na temelju hrvatske državopravne ideologije onako kako je formulirana ranih 60-ih godina u narodnjačkim krugovima. Cilj takvog postupka nije u asimilaciji srpskog imena i stanovništva u hrvatsko, već u formuliranju i osnaživanju zahtjeva za jedinstvom i autonomijom Trojedne Kraljevine, a u najmanju ruku Banske Hrvatske.

Od 70-ih godina nadalje statistika će Banske Hrvatske definitivno stati uz jugoslavensku ideologiju i narodnjački politički projekt. Statistika narodnosti bila je u tom smislu temeljna. To pak znači da su za nju morali biti postavljeni i teorijski temelji, slično kao i za ranije spomenutu statistiku moralnosti u okviru modernizacijskih procesa. Prvi to pokušava učiniti Matković 1871. godine u svojem tekstu *Narodnost predmet statističkoga popisa*. Taj tekst, pisan kao recenzija dvaju knjiga (Fickerove *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie* i Böckhove *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten*), zapravo je polemika s Czoernigovom i Fickerovom strujom u okviru statistike narodnosti i etnografije te reakcija na izostanak kategorije narodnosti prilikom popisa stanovništva 1869. godine.

U tom tekstu Matković snažno zastupa tezu da je jedino bitno i objektivno obilježje narodnosti jezik. Takvo stajalište nije neobično i ne odstupa ni od njemačke, ni od czoernigovske austrijske tradicije. Ipak, ono što jest značajno je to da on inzistira na tome da jedino „materinski“, odnosno „narodni“ jezik može služiti kao temelj za utvrđivanje nečije narodnosti, nasuprot raznim drugim konceptima koji su se javljali u okviru austrijske etnografije, kao što su npr. „uporabni jezik“, „jezik ophođenja“ (*Umgangssprache*), školski jezik itd.⁵⁶ Svi su oni problematični jer može postojati velika opreka između „državne vlasti i narodnog principa“, odnosno neki narodni jezik ne mora biti favoriziran niti čak dozvoljen u okviru neke državne strukture.⁵⁷ Matković na taj način jasno ističe politički ulog statistike narodnosti te utemeljuje svoje zahtjeve u opoziciji spram onih imperijalnog centra koji se utjelovljuju u etnografskim principima Czoerniga i Fickera.

Ipak, glavni Matkovićev problem s Czoernigovim i Fickerovim pristupom jest njihov stav da narodnost ne treba biti predmet popisa stanovništva. On u takvom pristupu, koji utvrđivanje prostranstva narodnosti ostavlja za znanstveno istraživanje putem induktivne i historijske metode, vidi zapravo apologiju izbacivanja kategorije narodnosti iz popisa stanovništva čiji su razlozi politički. Za Matkovića uopće nije sporno da kategorija narodnosti (odnosno materinskog jezika) mora biti prisutna prilikom popisu stanovništva i da njegovi rezultati u tom pogledu trebaju biti temelj za etnografsko proučavanje. Kao glavni problem, međutim, javlja se pitanje pod kojim uvjetima takav

56 Petar Matković, „Narodnost predmet statističkoga popisa“, *Rad JAZU*, knj. XVI (1871), 219.

57 *Isto*, 220.

postupak i takvo istraživanje mogu pružiti doista pouzdane rezultate i biti lišeni imperijalne politike centra: „Ako bi pako koja vlada namjeravala, preko svojih sebi odanih, imenom samo statističkih oblasti tako izopačene popise izvoditi u svrhu uporabe na ugnjetavanje tuđih narodnosti; istom tada bi moglo nastati pitanje, da li ne bi bilo bolje odgoditi takov popis dok se takova zla vlada neodstrani.“⁵⁸ To zapravo znači da je nužan uvjet pouzdane i netendenciozne, odnosno politike centra lišene statistike narodnosti taj da takav popis provodi autonomni nacionalni organ na području pretežnosti vlastite nacionalnosti. A to pak znači da on nikako ne bi bio lišen svake političke dimenzije, već da bi ona bila bitno određena nacionalnim politikama periferije.

Deset godina nakon što je u svojoj statistici narodnosti na području Trojedne Kraljevine srpski etnonim integrirao u hrvatski, Matković će krenuti sasvim drugim putem. U djelu *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, pisanom za potrebe sudjelovanja na Svjetskoj izložbi u Beču, on će statistiku narodnosti ispisati u posve jugoslavenskom ključu. Ne samo da neće prešutjeti srpski etnonim, već će istaknuti da je „historijska istina da su Hrvati i Srbi od vieka dva najbliža i najrodnija plemena jednoga te istoga naroda.“⁵⁹ On nadalje ističe kako „historija priznaje dva narodna imena: *hrvatsko i srbsko*, koja su iz prva bez sumnje jedina poznata bila i u njegovih ustih živjela, dok se s rascjepkanosti političke neuvukoše svakojaka geografska imena (Slavonci, Dalmatinci, Bošnjaci, Hercegovci i t. d.), a domaći i tuđi književnici uvedoše jošte obćenitija imena slovensko i ilirsko.“⁶⁰ Na taj način on izravno kontrira narodnosnoj politici neoapsolutizma utemeljenoj na bečkoj etnografskoj tradiciji, koja je također bila temelj i za kasnije narodnosne politike.

Tu osnovnu Matkovićevu tvrdnju prati historijska argumentacija koja ima za cilj pokazati kako je razlikovanje Hrvata i Srba uslijed seoba 16. i 17. stoljeća postalo nemoguće, pa i izlišno. Razlike su među njima posve izvanjske te su rezultat divergentnih vanjskih utjecaja. S obzirom na to da kao temelj narodnosti postavlja jezik, Matković posljedično mora utvrditi postojanje istovjetnog „hrvatskog ili srbskog“ jezika koji ima tri narječja: čakavsko, štokavsko i kajkavsko. Za posljednje, kajkavsko narječje on tvrdi da proizlazi iz slovenskog praelementa koji je s vremenom asimiliran u hrvatsku narodnost kroz proces širenja hrvatskog imena na prostor Gornje Slavonije. Na temelju svega toga, on u statistici narodnosti predočenoj u tom djelu može utvrditi da stanovništvo Hrvatske i Slavonije, zasebno ih ne odijeljujući, u 96% čine „Hrvati i Srbi“.

Jugoslavenska ideologija i narodnjačka nacionalna politika najjasnije su izraženi u djelima Frana Vrbančića. Već smo ranije istaknuli njegov diskurzivni oslonac na „narod“ i „javnost“. Stoga nije čudno da će on ustvrditi, pišući netom prije provedbe popisa 1890. godine i naravno nakon popisa 1880. godine, da je prilikom potonjega „sam narod u veliko sudjelovao kod popisa, da je počelo ne stajati one bojazni, kao da je popis puka policajna odredba, te da se je čitav popisni posao stao shvaćati kao predmet, koji

58 *Isto*, 228.

59 P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, 41-42.

60 *Isto*, 42.

je u uzkoj svezi s najvažnijim interesima naroda.⁶¹ Vrbanić će u svojim djelima – koja također odlikuje najviša razina metodološke refleksije – jasno nastupati kao zagovaratelj interesa tog, jugoslavenskog naroda.

Najjasnija formulacija jugoslavenske politike u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj sadržana je u njegovu tekstu *Demografske prilike u Južnih Slavena* iz 1896. godine. U njemu on na samom početku izlaže historijat razvoja službene statistike u jugoslavenskim zemljama, postavljajući razvijenost službene statistike kao indikator „kulturnosti“ ili „civiliziranosti“ države. Na taj način on zauzima ambivalentnu poziciju: s jedne strane on tematizira jugoslavenske zemlje kao cjelinu, a s druge među njima razvija hijerarhijski odnos, postavljajući sebe na privilegiranu poziciju zastupnika najrazvijenije službene statistike u okviru jugoslavenskih zemalja. Organizaciju službene statistike on pak interesno suprotstavlja statističkim izvidima koje čine druge zemlje i privatne kompanije kako bi istražile teren za svoje poslove i spekulacije u jugoslavenskim zemljama. Na taj način Vrbanić službenu statistiku postavlja kao braniteljicu interesa „svojeg“ naroda u duhu strossmayerovske koncepcije „narodne znanosti“.

U kontekstu statistike narodnosti Vrbanić je vrlo jasan. Iako se nastavlja na Matkovićevu liniju te govori skupno o „Hrvatima i Srbima“, a odvojeno o Slovencima, on ističe da svi oni „ako i žive u raznim državnim skupinama, ipak sačinjavaju u geografskom pogledu više manje suvislu cjelinu žiteljstva, koja pravo rekuć sačinjava jedan narod, koji govori raznim narječjem ali jednim jezikom“⁶² On će čak izračunati i okvirni broj pripadnika tog naroda, procjenjujući ga na oko 10,300.000, ali će istaknuti da, ako se odbiju Bugari, preostaje oko 8 milijuna Hrvata, Slovenaca i Srba, jasno izražavajući time svoju političku liniju. To će biti još potentnije izraženo u raspravi o Hrvatskoj i Slavoniji. U kontekstu populacijske politike on će kategorijalno razdvojiti „domaću“ i „tuđu“ stanovništvo te će upozoriti na povećanu prisutnost „tuđih“ elemenata na „domaćem“ tlu.⁶³ Na temelju statistike može se pak formulirati jedna „narodna“ politika koja bi mogla korigirati ovakve tendencije.

Nekoliko godina kasnije, u tekstu *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Vrbanić će u istom kontekstu, ali sada po podacima popisa 1890. godine koji je omogućio zasebno kategoriziranje Hrvata i Srba, utvrditi daljnji pad razmjerne većine hrvatskog i srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, usprkos odvojenim kategorijama popisa, on će izvesti lukav potez i zaključiti tekst na ovakav način:

“Ja ne dvojim, da će ovaj pojav veseliti neprijatelje našega naroda, jer u njemu jasno razabiru, da Hrvati u Hrvatskoj i Slavoniji, ako i sačinjavaju odlučnu većinu, ipak imaju proti sebi više nego li dobru trećinu svega žiteljstva, *ako se uzmu u račun Srbi ujedno s ostalim tuđim narodnostima; a protivno opet, da Hrvati u zajednici s tuđinci sačinjavaju tri četvrtine svega žiteljstva naspram Srbima.*

61 F. Vrbanić, „Demografski izvidi u Hrvatskoj“, 11.

62 Fran Vrbanić, „Demografske prilike u Južnih Slavena“ u: *Ekonomski spisi*, Zagreb, 2005, 60.

63 *Isto*, 66.

Nije ovdje mjesto, da na ovu okolnost nadovežem ikakove posebne refleksije, dosta je ako na temelju gornjih podataka konstatiram, da će položaj tuđih narodnosti biti svakako nepovoljniji, kad proti njima stajala budu složna braća, kad na jednoj strani bude blizu 88 postotaka Hrvata ili Srba, dakle sinova jednoga naroda, a na drugoj 12% ostalih narodnosti.”⁶⁴

U kontekstu khuenovske politike, koja je u praksi razbijala jugoslavensku ideologiju nacionalnom politikom utemeljenom na modelu *divide et impera*, između ostalog razdvajajući i kategorije narodnosti pri popisu stanovništva 1890. godine, Vrbanić je odgovorio reafirmacijom jugoslavenske pozicije, pokušavajući okrenuti metode khuenovske politike protiv nje same.⁶⁵

Zaključak

Bazirajući se na premisi uske povezanosti procesa modernizacije i formiranja nacionalne države, cilj ovoga rada bio je kroz prikaz razvoja statistike u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća ilustrirati kako su se spomenuti procesi zrcalili u tom razvoju. Naglasak je pritom stavljen na načine na koje je statistika korištena u konkretne svrhe određene periferne nacionalne politike te u raširenijem smislu kao oruđe za modernizacijska nastojanja. Kroz analizu općenite djelatnosti pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj, kao i kroz analizu njihovih pojedinačnih djela, pokazali su se obrasci i metode pomoću kojih je statistika korištena u svrhu formuliranja i osnaživanja perifernih politika i modernizacijskih nastojanja. Ona se razvijala u suprotnosti spram tendencija centra koje su bile najjasnije izražene u politici neoapsolutizma, ali ujedno i oslanjajući se na njih, posebice u pogledu institucionalnog razvoja. Modernizacijski impulsi koji su bili sadržani u djelima statističara odražavali su ciljeve i metode neoapsolutizma, prije svega one eliminacije fundamenta staleškog društva i ostvarivanja uvjeta za razvoj novih proizvodnih odnosa. Međutim, oni su ujedno naglašavali i specifične lokalne probleme koji su bili dio političkog programa i političkih uloga lokalnih elita. Takva njihova karakteristična pozicija dodatno je ojačana kroz formulaciju lokalnih nacionalnih kategorija koje su u velikoj mjeri stajale u suprotnosti s nacionalnim politikama centra te su se usidrivala u dominantnoj jugoslavenskoj ideologiji.

Na taj je način istaknuta ambivalentnost karakteristična za taj razvoj. Tako smo s jedne strane skicirali ulogu statističkih nastojanja u okviru neoapsolutističkih politika centra, a s druge pratili duboku involviranost pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj u

64 Fran Vrbanić, „Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije“ u: *Ekonomski spisi*, Zagreb, 2005, 270.

65 “Nesumnjivo je da su ova i druga razmišljanja [...] predstavljala osnovu za kasnije stvaranje hrvatsko-srpske koalicije, pa time naučni rad F. Vrbanića ima i političke dimenzije.” Vladimir Stipetić, “Predgovor” u: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske: 1857-1971*, Zagreb, 1979, xii.

narodnjačku politiku i jugoslavensku ideologiju kroz analizu njihovih djela i tekstova. Ona se prije svega očitovala u izgradnji nacionalnih statističkih kategorija i etnonima, ali i kroz način prezentacije djela koji je uključivao elemente narodnjačke državnopravne ideologije te kroz samo područje bavljena razmatranih autora koje je često uključivalo različite jugoslavenske zemlje.

Osim toga, pokazale su se i ambivalentnosti modernizacijskih impulsa karakteristične za periferne zemlje: snažna isprepletenost zapadnih utjecaja i ideala s lokalnim vrijednosnim sustavima i kontekstima, što se najbolje očitovalo u analizi djela koja su se bavila kriminalnom statistikom. Zbog toga ta djela, iako zadržavaju opće značajke jedne tradicije ili jednog razdoblja, ujedno izražavaju jasne specifičnosti koje se moraju shvatiti kao produkt konkretnih okolnosti unutar kojih su ona nastajala. Te se specifičnosti mogu najbolje obuhvatiti strossmayerovskim konceptom "narodne znanosti". Uz to, postojale su i jasne razlike između samih statističkih pisaca u Banskoj Hrvatskoj, kako u metodološkom, tako i u programatskom smislu. Međutim, njihova djelatnost sačinjava jedan kontinuum koji se najbolje očituje u zajedničkoj izgradnji historijata razvoja statistike u Banskoj Hrvatskoj. On pokazuje sličnosti koje posve jasno ukazuju na zajedničku političku struju i intelektualnu tradiciju kojima su oni pripadali.

Takva jedna uža intelektualna historija uokvirena je stoga u širi intelektualni i institucionalni kontekst. Granice institucionalnog konteksta ograničene su pak tadašnjim državnim okvirom, pri čemu je naglasak stavljen na dinamičan odnos centra i periferije unutar višenacionalne habsburške imperije. Sve je to bilo u funkciji čvršćeg materijalnog utemeljenja tekstualne analize te prikaza konkretnih uloga koji su bili na djelu, kako u pogledu izgradnje centralne vlasti i birokracije, tako i u borbi za njeno širenje i eventualno preuzimanje od strane lokalnih elita.

SUMMARY

Modernization and National Politics in the Works of the Pioneers of Statistics in Civil Croatia and Slavonia

The aim of this paper is to show, through the analysis of the works of prominent statisticians and pioneers of statistics in Civil Croatia and Slavonia in the second half of the 19th century, how the processes of modernization and nation-building intertwined and manifested in the specific development of local statistical knowledge and practice. The paper consists of two main parts. The first of them outlines some of the most important tendencies of statistical development in the Habsburg Monarchy during the 19th century, sketching the institutional development of statistics against the backdrop of neoabsolutist politics and later economic and political struggles and conceptions. The core part of this paper has two chapters dealing with the interrelation between the development of statistics in Civil Croatia and Slavonia in the second part of the 19th century and the processes of modernization and capitalist transformation,

as well as different national politics and ideologies dominant at that time. Both chapters rely heavily on the analysis of various texts written by the pioneers of statistics in Croatia, most notably Petar Matković, Milovan Zoričić and Fran Vrbanić. In conclusion, a summary is given of some of the most important results obtained from the previous discussions, highlighting the ambivalences present in the development of the 19th century statistics in the European periphery represented here by the case of Civil Croatia and Slavonia.

Keywords: statistics, modernization, national politics, nation-building, governmentality, periphery